

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐ

ԱՐՀԱԿ ՏԵՐ ՄԻՔԵԼԵԱՆ. Ուսումն սուրբ գրոց. (Ներածութիւն)
Ա. նախաձեռնարկ հոգևոր դպրոցների և ս. Գրքի ընթերցա-
սէրների համար. Թիֆլիս. 1900. Հարաձէի տպ. գինն է 1 ռ.
80. 231.—ԱՐԻՍՏԱԿԻՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (ՍԵՂԻՍԿԵԱՆ). Քաջա-
նայական խնդիր, համառօտ ակնարկ. Մոսկուա. տպ. Հերբէլի
1900. 80 էր. 220. գինն է 1 ռ.—Հ. Ս. ԷՓՐԻԿԵԱՆ. Պատկե-
րապարդ ընաշխարհիկ բառարան, պրակ առաջին. Վենետիկ, Ս.
Ղազար, 1900. 80. 160 էր. գինն է 1 ռ.—ԼԵՒՈՆ ՄՍԵՐԵԱՆ.
Հայերէն բարրառախօսութիւն, ներածական ճառ, Թարգմ. Ի
ռուսերէնէն Հ. Գ. Մենելիշեան, Ի Մի. ուխտէ. Վիեննա,
Միխ. տպ. 1899. գինն է 50 սանտիմ. փոքրագիր 80 էր. 30.
—ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ. Մելիք-Իսուֆ, պատմական
պօէմ (1728—1750). Թիֆլիս, տպ. Հարաձէի 1900. փոքրա-
գիր 80. 30 էր.—ՄԵԼԻՔ Ս. ԴԱԻԹ-ԲԵԿ. Լուսինեանք, Վիեն-
նա 1900. Միխ. տպ. 80. էր. 144.—Կ. ՏԻՄԻՐԵԱՋԵՎ. Չարիչ
Դարվին, Թարգմ. Ս. Տէր-Դասպարեան. Բագու, տպ. Գիւլ-
քասարեանի 1900. 80 էր. 66. գինն է 25 կ.—ՅԱԿՈԲ ԱՅԼ-
ՄԵԱՆ. Ազատ ժամեր, Թիֆլիս, տպ. Հարաձէի. 1900. 80 էր.
172.—Յ. ՏԵՐ ՄԻՐԱՔԵԱՆ. Դեռահասների ազատ ընթերցա-
նութիւնք, 190 յանձնարարելի ու մերժելի գրքերի ցուցակով,
Թիֆլիս, տպ. Ռօտինեանի 1899. 80 էր. 229. գինն է 60 կ.—
ԲԺՇԿ. Վ. ԱՐԾԻՈՒՆԻ. Թշուառների բարեկամ բժիշկ Հասալ,
փոխ. ուս. Թիֆ. 1900. տպ. Ռօտ. հրատ. Հայոց Հրատ. ընկեր.
№ 180. գինն է 20 կ. փոքրագիր 91 էր.—Դ. ՄԱՄԻՆ-ՍԻՐԻ-
ԲԵԱԿ. Պառաւ ծիտը, Թարգմ. ուս. Նղիսաբեթ Սարգսեան,
№ 10 հրատ. Ա. Պօղոսեանի գում. գինն է 3 կ. 80 էր. 18. տպ.
Մ. Մարտիրոսեանի 1900.—Վ. Պ. ԱԻԵՆԱՐԻՈՒՍ. Ինչ է ա-
սում սենեակը, Թարգմ. Ջ. Տ.-Գ. Թիֆ. տպ. Մ. Մարտ. 1900.
80 էր. 27. գինն է 10 կ. № 11. հրատ. Ա. Պօղոսեանի գում.—
Տ. ԻԹԻԻՃԵԱՆ. Առաջնորդ առողջապահութեան, Ա. հատոր.
Ատամոնք, Բ. տպագր. Կ. Պոլիս 1899. փոքրագիր էր 52. գին
երեք դահեկան.—ԲԺ. ՍԻՄԵՕՆ ՀԱՀՆԵԱՋԱՐԵԱՆՑ Մշակը
(25-ամեակի առթիւ) 1898/7 թ. Կոստանդնուպոլսի պայքարը
Մոսկուա, տպ. Բարխուդարեանի 1900. 80 էր. 98. գինն է 1 ռ.
—Մի լրագրական ըննադատութեան առթիւ—Ամսագիրներ:

Հայկական գրականութեան կրօնական դրոշմ կրելու մասին շատ է գրուած. արդէն իսկ պատմական փաստ է, որ հայկական գրականութիւնը ծնունդ լինելով եկեղեցական պիտոյքի, սնուել ու զարգացել է դարերի ընթացքում կրօնական ոգւով, նոյն ոգին տիրապետող է եղել և անցած դարում, որ ընդհանուր պատմական տեսակէտով ազատ էր կրօնական ուղղութիւնից և կրում էր գիտնական դրոշմ, ուստի և շատերը կոչում էին այդ դարը լուսաւորութեան դար: Այդ լուսաւոր դարու ազդեցութիւնը սակայն տարբեր էր զանազան ազգերի վրայ. մեր ազգը, որ միշտ հետևողի դեր է կատարել պատմութեան մէջ, այս անգամ ևս հատուտարիմ մնաց իւր ընթացքին և լուսաւորութեան ուղին բռնելով՝ հեռուից, շատ հեռուից հետևեց առաջադէմ մարդկութեան: Տասնեփններորդ դարում հայ գրականութիւնը այնպիսի բազմադիմի չգրող-ճեղք ցուց տուաւ, որ նա երբէք չէր ունեցել, սակայն նա չք թողեց և իւր նախնական ընթացքը, որի մէջ գտնուում է շնորհիւ պատմական հանգամանքների: Հայ եկեղեցին դեռ ևս աւանդապաշտ է մեր լեզուի և ազգայնութեան և ո՞վ գիտէ, թէ դեռ քնչքան ժամանակ պիտի մնայ միայնակ ապաստանարան այդ սուրբ աւանդների: Եկեղեցին լեզուի խնդրում մինչև իսկ աւելի աւանդապաշտ է, քան թէ ցանկալի կարող է լինել, բայց զուրկ չէ և յառաջադիմական քայլերից, որոնք առհաստատեալ են ապագայի մեծագոյն բարեքների: Մինչդեռ մինչև անցած դարու կէսը գրաբար լեզուով միայն կարելի էր կրօնական և եկեղեցական խնդիրների մասին գրել, այժմ աստուածաբանական, զուտ կրօնական և եկեղեցական խնդիրների մասին բազմաթիւ աշխարհաբար երկեր ունենք: Այս առաջին քայլն էր դժուարինը, որին անշուշտ կը հետևեն շատ այլ քայլեր:

Քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութիւնների աղբիւր ս. Գիրքը դեռ ևս անմատչելի է մեր ժողովրդին, բայց արդէն իսկ մեծ աշխատանք է գործ դրուած, որ ս. Գիրքը մատչելի լինի ժողովրդին, անթիւ աշխարհաբար դասագրքեր և մեկնողական գրուածքներ նախապատրաս-

տում են արդ վախճանական մեծ գործը: Այս հայեցակետով ողջունել պէտք է պ. Տէր Միքէլեանի «... Գրայ առաւել», որ մի նախադուռն է Աստուծաշնչի հնագոյն և հիմնական գրքերի մեկնութեան և ըմբռնողութեան: Արգոյ հեղինակն այս Ա. հատորում երկու հատուածով ծանօթացնում է նորավարժներին Աստուծաշնչի նշանակութեան և Հնգամատեանի հետ, որ հին օրէնքի հիմքն է, այսու նախապատրաստում է նա և նոր կտակարանի ըմբռնումն: Այսպէս մեկնողական շարադրութիւնները հնար կը տան մեր հոգեւորականութեան դուրս գալու միջնագարեան «Կապի» մեկնութիւնների շրջանից, որ դեռ ևս միակ տիրուպետոյն է:

Այստեղ անշարմար է և հակառակ իսկ սկնարկներին նպատակին մի առ մի խօսել հեղինակի հայեացքների և մեկնութիւնների մասին, ուստի այիտի շատանամ հետեւայ երեք ընդհանուր դիտողութեամբս. ա) նորավարժներին և համբաւներին ուսուցանելու ուղիղ ճանապարհն է թանձրացեալ նիւթից չը հեռանալն և վերացականից խուսափելը, այս պատճառով, կարծեմ թէ հեղինակն ուսելի լաւ կանէր, որ նախ ուսուցանէր և ապա այնպիսի վերացական և դժուարին խնդիրների քննութիւնների մասին խօսէր, ինչպիսիք են ս. Գրքի գրական արժէքը, ս. Գրքի բացասական քննաբանութիւնը և այլն գրեթէ ամբողջ առաջին հատուածն, որ ինքը կոչում է «Ենդհանուր փետաւելն»: Երկրորդ դիտողութեան արժանի կէտն է արգոյ հեղինակի գործածած լեզուն, որ ձգտում է սովորականից դուրս, արհեստական ձեւերի կիրառութեան, պարզութիւնը ոճի զարդն է, մանաւանդ վարդապետող, ուսուցանող ոճի: Դիտողութեանս երրորդ կէտը վերաբերում է հեղինակութեան աղբիւրներին, որոնց մասին արժէր նա խաբանի մէջ լիշատակել, որպէս զի նիւթի գիտնական արժէքը միանգամից ակնյայտնի լինէր. ոչ մի հեղինակ, մանաւանդ գիտնական հեղինակ անընդհատ և ինքնուրոյն գիտեր չէ անում, այլ օգտուում է ուրիշների երկարատեւ և տքնաջան աշխատանքից, ուստի ամօթաբեր չէ օգտուիլն, այլ պէտք է գիտենալ զրպիսի

աղբիւրներէից պէտք է օգտուիլ, որոնց անունն ևս քաղութեամբ կարելի է տալ:

Կրօնական վարդապետականից անցնելով եկեղեցական կանոնականին և վարչականին, պիտի արձանագրենք «Քահանայական խնդիր» մակագրութիւն կրող մի շարագրութիւն, որ մեր այժմեան հրապարակագրութեան մենավաճառների բանակում մեծ դրդիւնով հռչակուեցաւ: Այդ երկի հեղինակն է Արիստակէս (ինչպէս ի զգուշութիւն յայտնում է վերնագիրն, Սեդրակէան, և ոչ այլ ոք Արիստակէս) Եպիսկոպոս, ինչո՞ւ ոչ արքեպիսկոպոս, քանի որ Սեդրակեան սրբազանը շատ ժամանակ է, որ վայելում է արքեպիսկոպոսի պատիւը: Համետութիւնը կրօնաւորի առաքինութիւն է, ուրեմն արդարացի է կարծել, որ հեղինակը դիտամբ արքեպիսկոպոս չէ ստորագրել, ո՞չ ապաքէն մեր նշանաւոր մատենագիր Յովհան Սարկաւազն ևս չը նայելով իւր եպիսկոպոսական աստիճանին, կոչում է իրեն Սարկաւագ: Անշուշտ նոյն հոգւով քննած կը լինի հեղինակն և մեր եկեղեցական խնդիրներէից այս դժուարագոյնը, մտածում է ընթերցողն և բաց անում գիրքը: Սակայն ի՞նչ հակասութիւն. ամբողջ շարագրութիւն, որին մի լրագրող Խոյր Տեղեպոսեան անունը տուաւ, մի ամբաստանագիր է մեր այս դարու մեռած և կենդանի հոգեւորականութեան դէմ: Ինչպէս յայտնի է ամեն ամբաստանագիր ճշմարտութիւն չէ և ինչպէս գիտեն ամենքը, ամեն դատախազ ևս երկնքից իջած. լուսափայլ հրեշտակ չէ: Սակայն մի կողմ թողնենք մեր զգացածը թէ վրդովեցուցիչ իրողութիւնների և թէ մեռածների այս անօրինակ քարկոծութեան դէմ և ծանօթանալք գրքի բովանդակութեան հետ ինչքան այս տեղը և մեր նպատակը կը ներէ:

Արիստակէս սրբազանն իւր երկն սկսում է այն օրուան անցքերից, երբ ինքը մտել է վարչական ասպարէզ և նկարագրում է իւր ամբողջ գործունէութիւնը մինչև վերջին օրերս, այնպէս որ այս շարագրութիւնը մի կողմից pro domo suo է գրուած, միւս կողմից մի հեռանկար է ընթերցողի աչքի առաջ այն դի-

պուլածի համար, երբ մեր եկեղեցին կունենայ մի այնպիսի Հովուապետ, ինչպիսին ինքն է։ Այս երկու դիտաւորութիւններն ևս պախարակելի չէին լինել, եթէ գերապատիւ հեղինակը խնայած լինէր մեր անցեալ և ներկայ եկեղեցականութեան ներկայացուցիչներին, բայց մեծ վշտով պիտի արձանագրենք, որ արգոյ հեղինակը մեծ տեղ է տուել մուլթն ակնարկներին, որոնց հարկաւ չեն կարող պատասխանել մեռած գործիչները։

Եր. 39 տող 7. «Պարծենալով կարող ենք ասել, որ եկեղեցական կարգապահութեան և հպատակութեան կողմից ԵՐԲԷՔ չենք թերացել»։ գրում է սրբազանն, բայց իւր երկի ամեն մի էջ դրա հակառակն է վկայում։ Նոյն իսկ իւր գործունէութեան առաջին քայլը, երբ նա Ջալալեանց Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռքի տակ լինելով և Նուխուայ գիւղօրի հոգեւոր վիճակը քննելուց յետոյ, դիմում է «շշալի» սինոդին, մի անկարգապահութիւն և իւր մեծաւորի դէմ դատախազութիւն է, մինչդեռ նրա պարտքն էր ղեկուցագիր տալ իւր մեծաւորին և նրանից դարման խնդրել և ոչ թէ մեծաւորից բարձր իշխանութեան առաջ սեւացնել նրան։ Նոյն ընթացքը նկարագրում է Սրբազանը և վերաբերութեամբ իւր Տաթևի յաջորդութեան, նոյնն է պատմում ինքը և վերաբերութեամբ իւր Թիֆլիզի առաջնորդութեան և սինոդի անդամութեան մասին։ Այն չարիքը, որի դէմ ինքն իբրև առաջնորդ մաքառում է, գործ են իւր նման ստորագրեալների, ահա մի խոշոր խնդիր, որ աչքաթող է արել Սրբազանը քահանայական խնդրի քննութեան ժամանակ։ Եթէ քահանան ըմբոստ է յաջորդի դէմ, յաջորդն առաջնորդի, առաջնորդը սինոդի և սինոդն Հայրապետի, այնտեղ չէ կարելի արդիւնաւոր գործի ակընկալութիւն ունենալ։

Մի առանձին և վշտացուցիչ վիպասանութիւն է գերապատիւ հեղինակի Թիֆլիզի առաջնորդութեան պատմութիւնը, որ սկսուում է բամբասանքներից և վերջանում բամբասանքներով (տես. եր. 11 և 12 և այլն)։ Այս խնդրում երկու աչքի ընկնող կէտ կայ, մէկն այն է որ հեղինակը ճգնում է ցոյց տալ, որ Թիֆլիզի թեմի

Հոգևոր վիճակն անչափ ընկած էր իրենց առաջ և զբաղատառ Մակար Երեզնայի առաջնորդութիւնն է եղել, երկրորդ որ երբ ինքն ուզեցել է վիճակը բարեկարգել, իրեն արգելք են եղել սինոդն ու կաթողիկոսը:

Թողնենք այն հանգամանքը, որ իրենից առաջ և Մակար Երեզնայի յետոյ թեմն ուրիշ և իւր իսկ խոստովանութեամբ մի շատ արժանաւոր առաջնորդ է ունեցել, որի գործունէութեան մասին ոչինչ չենք լսում, պէտք էր վիճակագրական եղանակով ալաւոյցանել նախկին թեմակալի ապարդիւն և վնասակար գործունէութիւնը և ոչ թէ «ասէ, կոսէ» ներով: Եթէ հեղինակն այդ ուղին բռնած լինէր՝ մի կողմից կ'երևէր, որ նախկին թեմակալը մի շատ աւելի, բազմապատիկ վատթար վիճակ էր ժառանգել քան ինքը և երկրորդ՝ անհերքելի փաստեր կ'ունենայինք նախկին առաջնորդի գործած գեղծումների մասին, ապա թէ ոչ, այսպիսի խօսքեր, թէ «պէտք էր տալ առատ օգտահամբոյր առաջնորդին», «դարձեալ աջահամբոյր» և այլն կոչուում են բամբասանքներ: Ես չեմ ցանկանում նախկին առաջնորդին բոլորովին սպիտակացնել, բայց համոզուած եմ, որ նրա ժամանակ անուսներ ձեռնադրութեան շարքում եղել են արժանաւոր ձեռնադրութիւններ և վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ հէնց այդ առաջնորդի ժամանակ Վրաստանի թեմում բազմաթիւ ներսիսեան դպրոցից աւարտածներ են ձեռնադրուել. ամբողջ թեմի վարչութեան գնահատութեան համար քիչ է միայն Թիֆլիզ քաղաքի քահանայից վիճակագրութիւնը, որի վրայ բազմադիմի ազդեցութիւններ են եղել և ցայսօր իսկ Թիֆլիզն իրեն արժանաւոր քահանայական դասակարգ չունի. անշուշտ եմ, որ ինքը գերապատիւ հեղինակն այսօր գոհ չի լինիլ իւր իսկ ձեռնադրածներից ամենից:

Ենորհապարտ ենք սրբազանին այն կոնդակի արտատպութեան համար, որ գրել է Մակար Կաթողիկոսը մայիսի 2-ին 1886 թ. Ը. 251: Այս մի կոնդակն արժէ մի ամբողջ գիրք, ինչպիսին է սրբազանի տիտ երկր: Ցաւում եմ, որ տեղը չէ ներում այդ կոնդակն

ամբողջովին լառաջ բերելու, երկու խօսքով դրա իմաստը հետևեալն է. ոչ ոք չէ արգելում առաջնորդին իւր նկատած անկարգութիւնները բառնալ և բարեկարգել եկեղեցին, ընդհակառակն այդ նրա պարտքն է: Կլասիքական է կոնդակի խօսքերը. «Մեք գլայտազիրն զայն... Համարեցաք ոչ իբրև ծրագիր, որ նորօրինակ ինչ թուի մեզ, այլ իբրև ընդհանուր տեսութեամբ նկարագիր աննախանձելի դրութեան եկեղեցեաց, ոմանց եկեղեցականաց, վանօրէից և արքունի դպրոցաց վիճակիդ Տփլիսայ, զորս մարջ էր և ինչպիսի պարսի ընդարձակութեամբ սրբի վերածել հեղուհեղ է բարեկարգութիւնն առանց ինքրելոյ իմէն շուրճակն»:

Գրքի գլ. Գ. սկսում է դարձեալ մի անապացոյց մեղադրութեամբ և շարունակուում այն անարժան մեղադրանքների կրկնութեամբ, որ մի անգամ արդէն տպագրել էր տեղակալութեան «Արարատը»: Արիստակէս սրբազանը վայելուչ է համարել այս տողերս «1888 թուին անկարող լինելով տանելու Սրբազնազօյն Քահանայապետի անձամբ Թիֆլիզում արած մի քսնի առջին չարագործութիւնները...» Այս ձևով անփաստ վերաւորանքը մի հանգուցեալ Քահանայապետի դէմ, առնուազն անվայելուչ է: Սրբազանի առաջնորդութեան նախանձորդների մասին գրածներն ևս այս կարգին դասել պէտք է, չեմ հերքում, որ կարող էին Վրաստանի թեմի գահին բաղձացողներ լինել, սակայն արժէք բերնէ բերան տարածուող բամբասանքներին տեղ տալ մի շարադրութեան մէջ, որ կամենում է լուրջ լինել: Հապաթէ ուրիշներն ևս այլ բամբասանքներ լառաջ բերէին, ս. էջմիածնի նիւթակտն վիճակի համար կոկորդիլոսի արտասուքներ թափողներին յիշեցնէին «Գրեգոր Լուսաւորչի Լուսալի» խնդիրը, որի իրականանալուն մի առաջնորդ դէմ կացաւ, քանի որ ինքը չէր կաթողիկոս: Սակայն բամբասանքը թէև միշտ սիրելի է եղել վանականներին, այսուամենայնիւ անարժան է պատմութեան մէջ տեղ բռնելու: Վերին աստիճանի անախորժ տպաւորութիւն է թողնում կրկին վեհարանից ծախուած գինու շիշերի և լոբու մասին գրածները, աւելի հետա-

բրբիր էի Սրբազանի սինօդական դառնալու խնդրին, որի մասին մի խօսք անգամ չը գտայ այս էջերում: Սինօդի հաշիւները ցոյց են տուել արդէն և ուղղափառ ամէնքը կիմանան, որ Մակար Կաթողիկոսի ժամանակն էջմիածնի նիւթական շահերն աւելի էին պահպանուած քան երբէք: Սակայն բաւ է. այս ձևով եթէ շարունակեմ, թերևս քննադատելի գրքից աւելի մեծ գիրք գրելու ստիպուիմ, նմուշի համար այսքանս էլ բաւ է:

Արգոյ հեղինակը քննելով անցեալ դարու բոլոր մեր հայրապետների գործունէութիւնը, արձանագրում է, որ Կաթողիկոս յայտնի է իբրև ապիկար և վնասակար, Ներսէս Աշտարակեցին ոչինչ չէ արել քահանայական խնդրի մասին, Մատթէոսը թոյլ և վնասակար է եղել, Գէորգն ու Մակարը կաշառների գուռն բռնալով լցրել են եկեղեցին ագէտներով, այս ճանապարհն է բռնել և Հայրիկը: Այս նշանակում է. «ի սկզբանէ էր խաւար և ոգի Արիստակէս եպիսկոպոսի յուսաւորէր ի վերայ ջուրց»: Սակայն այդ է ճշմարտութիւնը:

Մթթ է ճշմարիտ է, որ հայոց եկեղեցին միայն մի փառաւոր շրջան է ունեցել մի սմբողջ դարու շրջանում և այն շնորհիւ հայ եպիսկոպոսներից ամենից անգրագէտի և ժամահարութեան արուեստով հռչակաւորի: Ափսոս, որ Սրբազանը մոռացել է յիշատակելու, որ երբ իւր հռչակաւոր ծրագիրն ընդունուեցաւ սինօդից և ուղեցոյց որոշուեցաւ, Քնչպէս կատարուեց Ծիրանաւորի քահանայի ձեռնադրութիւնը, որի պատճառաւ ինքն ստիպուեցաւ ուղևորուել Հին Նախիջևանի կողմերը...

Դառնամ այժմ բուն խնդրին: Յիրաւի մեր քահանայական դասը բարձր գիրք չունի, նրա անդամների մէջ տգէտներ և անարժաններ շատ կան, սակայն մեր քահանայական դասը ոչ մի կերպ յետ չէ ժողովրդից, նա ժողովրդի ծնունդ է, երկուսի էլ կրթական վիճակի մակերևութը մի է: Ամբողջ գիւղեր անգրագէտ են, ունինք և շատ անգրագէտ քահանայք, քաղաքներում և աւաններում ժողովուրդը քաղաքակրթութեամբ է, ունինք բազմաթիւ կրթուած հովիւներ ևս: Ցանկալի է, որ քահանայք բարձր լինին ժողովրդից, շատ բարձր, սակայն

այդ ցանկութիւնը *pium desiderium* է և կը մնայ այդպէս դեռ երկար ժամանակ:

Այդ ցանկութիւնն իրականացնել չի լինիլ որոշ հրահանգներով և օրէնքներով, դա ունի իւր տնտեսական, քաղաքական և բարոյական պատճառները, որոնցից միայն մէկն է աչքի առաջ ունեցել հեղինակը: Այս առթիւ չեղարացնելով խօսքս, ընթերցողի ուշադրութիւնն եմ հրաւիրում պ. Ա. Արասխանեանցի քննութեան վրայ, որ տպուեցաւ «Ճարագում» այս գրքիս առթիւ: Սխալուում է արգոյ հեղինակը կալծելով որ մեր անցեալ դարու հայրապետները ոչինչ չեն արել այդ խնդրի համար, նրանք մեծ գործ են կատարել, որովհետեւ խնդիրն արմատիցն են բռնել և ոչ ծայրերից: Ներսէս Աշտարակեցու հիմնած դպրոցը մեզ ցարդ բազմաթիւ քահանայք է տուել, նրան ենք պարտական մեր կրթութեամբ քահանայից 60%, նոյնը կատարել է Մատթէոս կաթողիկոսը մեր ժողովրդական դպրոցի դռները լայն բանալով, ոչ նուազ մեծ գործ է կատարել Գէորգ Գ. ձեմարան հիմնելով, որից թէ քահանայք են ելեր և թէ կուսակիւծներ, որոնք պիտի բռնեն այն ամենեցուն տեղերը, որոնք Աստուծոյ շնորհը վաճառում են: Այս ընթացքին հետեւել են և յաջորդ երկու հայրապետները, բայց ոչ մի վէրք միանգամից չի բուժւում, մասնաւանդ եթէ դա հին է: Եթէ այս հայրապետների ժամանակ եղել են տգէտների ձեռնադրութիւններ և նոյն իսկ ջատագովութիւն տգէտների ձեռնադրութեան, դրա պատճառն այն է, որ չի հարել Մեսսիայի գալստեան սպասելով բոլոր մարգարէներին կոտորել: Արիստակէս Սրբազանը չի հաւատում, որ Աստուած անպիտան անօթներն ևս իրեն գործիք կարող է շինել և վերջապէս ձկնորս առաքեալներին յետոյ յաջորդեցին Պօղոսներ և ապա գիտնական Որդիներսներ, Բարսեղներ, Գրիգորներ... Անշուշտ մենք անցել ենք միանգամ այդ շրջանը, բայց ո՞վ է մեղաւոր, որ պատմական հանգամանքները մեզ կրկին գլորել են տգիտութեան անդունդը:

Այս ամենից յետոյ յանձնարարում ենք հայ ըն-

թերցողին այս գիրքը, որի մէջ նա կը տեսնէ մասամբ իւր և իւր հոգեւոր դասի թերութիւններն ու մանր, մարդկային հաշիւներն, իսկ պատմական սխալներն ու խեղաթիւրումները ժամանակը կը սրբադրէ:

Թող ներեն ընթերցողներ, որ այս անգամ աւելի կանգ առալ կրօնական խնդիրների վրայ, բայց աւելից օգտուել պէտք էր, քանի որ մեր հրապարակագրութեան մէջ շատ խնդիրներ միակողմանի միայն կա-րող են լուսաբանուել վերջին տարիներս:

Դառնամ բանասիրութեան: Այս նուագ քիչ երեւոյթներ պիտի արձանագրեմ. աչքիս առաջ երկու գիրք ունիմ միայն, Ս. Հ. Եփրեկեանի սլատկերագարդ բնաշխարհիկն և Լեւոն Մսերեանցի բարբառախօսութեան թարգմանութիւնը: Վենետիկ և Վեննայի միթիթարեանները վաղուց արդէն սովորութիւն են դարձրել մրջեան աշխատասիրութեամբ ի մի հաւաքել հայութեան մասին գրուածներն և տպա հատոր առ հատոր լոյս ընծայել, շնորհապարտ ենք նրանց այդ մասին: Հ. Եփրեկեանի աշխատութեան Ս. սլակը արտատուած է Բամալէպից և բովանդակում է իւր մէջ Ս. տառի մի մասը: Բնաշխարհիկը պարզաբար այլուբենական կարգով մի բառարան է հայկական աշխարհագրական վայրերի: Այդ բառարանի առաւելութիւնն այն է, որ իւր մէջ ամփոփում է բոլոր հին ու նոր տեղեկութիւններն հայկական վայրերի մասին հանդերձ մատենագիտութեամբ, սրանով բառարանիս արժէքն աւելի ևս մեծանում, որովհետեւ այդ մատենագիտութիւնը միջոց է տալիս ստուգելու և ընդարձակելու լիշուած տեղեկութիւնները: Մի խօսք արժէ ասել սլատկերների մասին, որովհետեւ դրանք միշտ իսկական պատկեր չեն լիշուած վայրերի և շէնքերի, այլ հանուած են զանազան ժամանակներում և զանազան արժէք ունեցող շարադրութիւններէ: Այս բառարանս աւարտուելուց լետոյ զարդ կարող է լինել ամեն մի հայկական մատենադարանի:

Պ. Լ. Մսերեանի ներածական բանախօսութիւնը շեշտում է հայկական լեզուաքննութեան մէջ բարբառների ուսումնասիրութեան նշանակութիւնը, որ վաղուց

արդէն ցոյց է տուել հանգուցեալ Ք. Պատկանեանը, որին և հեղինակը մատուցանում է արժանի յարգանքները: Բարբառների ուսումնասիրութիւնը շատ աւելի յետ է մնացած մեր բանասիրութեան մէջ քան այլ խնդիրները: Յարգեղած հետազոտութիւններից աչքի ընկնողներն են պ. Սարգստանի Ագուլեաց բարբառի ուսումնասիրութիւնն և Հախվերդեանի Թիֆլիզի բարբառի ուսումնասիրութեան փորձը: նորերս առանձնապէս հաւատացաւ մեր բարբառախօսութիւնը Մսերեանցի Մշոյ բարբառի հետազոտութեամբ, որն ափսոս որ հիմնուած է գաղթականների լեզուից քաղած նիւթի վրայ: Նոյն խնդրով զբաղուում է և երիտասարդ բանասէր Աճառեանը, որ սկսել է ուսումնասիրել Արցախեցոց բարբառը: Սակայն այս ամէնը դեռ բարբառագիտութեան փորձեր են, ցանկալի է, որ մեր բարբառներով շատ աւելի նիւթեր հրատարակուէին իբրև նիւթեր լեզուաբանական ապագայ քննութեանց համար:

Բանաստեղծական երկերով հարուստ չէ մեր գրականութիւնը, հետզհետէ երևան եկող երևոյթներն ևս աղքատիկ ու խղճուկ են, միակ բանաստեղծական տեսրակը, որ մեր առջևն է, արտատպուած է «Լուամայից»: Մեր նորագոյն բանաստեղծներից պ. Յարութիւն Թումանեանցը դեռ ևս զարգացման աստիճանի վրայ է, նրա փորձերը նոյն աւանդական վիպական շրջանումն են: Մելիք-Իւսուֆը մի յանգաւոր վիպական պատմուածք է մեր նոր անցեալից, մելիքների վերջին մաքառման շրջանից, — բայց ափսոս, որ բանաստեղծի երևակայութիւնը թույլ է և գրեթէ առանց գիւտերի: Երիտասարդ բանաստեղծի մէջ կայ մի առկայծուող կրակ, որ պէտք է վառել ու բորբոքել, խորհուրդ կը տայինք պ. Թումանեանցին չըշտապել հրատարակելու իւր այս փորձերն, այլ ճգնելու ճոխացնել և կոկել այդ նիւթերը:

Յարգ չենք ունեցել մենք «պատարաւ» գրականութիւն, կարող եմ շնորհաւորել, որ այդ երևոյթն ևս այժմ տեղի է ունեցել այլ կերպ դժուար է որոշել պ. Մելիք-Ս. Դաւիթբէկի «Լուսինեանք» կոչուող գրական արտադրութիւնը: Փորձենք մի վայրկեան որո-

շելու այդ գրուածքի տեսակը: Ըստ երևութին դատարմական շարադրութիւն կամ մենագրութիւն է Լուսինեանց տոհմի մասին, ինչպիսիք շատ կան եւրոպական գրականութիւններէ մէջ զանազան հին ազնուական ցեղերի մասին, բայց նրանք հիմնուած են անժըխտելի պատմական վաւերականներէ վրայ, մինչ այս երկի պատմական հնագոյն հատուածներն յերաւի քաղուած են հին պատմական աղբիւրներից և վերաբերում են ստորգ իրողութիւնների, իսկ վերջին գլուխները, որոնց նպատակն է ապացուցանել Գալֆանների Լուսինեանց ցեղից լինելուն, անհիմն և կարկատան հիւսուածքներ են մի տոհմի և մի անձի մասին: Թէ ինչու համար նախկին Ամբրոսիոս և Խորէն վարդապետները կարեւոր են համարել իրենց Լուսինեան ճանաչեցնել տալու, պարզ է, մարդկային սնափառութեան տեսակէտով, իսկ թէ ինչու ալ. Գալթթէկ նրանց այդ ցանկութեան պատմական իրողութեան նշանակութիւն է կամենում տալ, մեզ անհասկանալի է, նոյն իսկ այս մաքուր, իշխանական ծախիւք տպագրուած գիրքը կտրդալուց յետոյ: Իրողութիւնը շատ պարզ է, մութ եղածն ևս գիրքն է պարզում, որ կրօնաւորի սքեմը թողած Ամբրոսիոս վարդապետը հարուստ կին առնելով իրեն իշխան է կամենում ճանաչեցնել տալ մի այդպիսի երկրում և խղաքում, ուր իսկական իշխանները արհամարհում են իրենց տիտղոսները: Մեզ համար Ամբրոսիոս և Խորէն Գալֆանները աւելի յարգի և աւելի պատուարժան են իբրև հայ գրականութեան լայտնի մշակներ քան թէ իբրև իշխանական սերնդի որդիք: Բեռլինի վեհաժողովի ժամանակից Գալֆանները ցանկութիւն ունեցան Լուսինեան հռչակուելու, թերևս կարծելով՝ թէ նոր գահը պիտի թափուր մնայ և ժառանգորդալէտք է հին հայկական թագի... Յիշում եմ, որ այս անուանափոխութեան առթիւ հանգուցեալ Գաբրիէլ եպիսկոպոս Ալվազովսկին զայրացել էր և նամակով իսկ գրել իւր նախկին ընկերներին: Ափսոս, որ կորել է Ալվազովսկու նամակների պատճէնների ժողովածուն, որ նրա անտիպ երկերի հետ էջմիածին էին տարուել: Զարմանալի

Թեթևամտութեամբ Սան Ստեփանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդուածն ևս միմիայն Խորէն եպիսկոպոսի ջանքերի արդիւնք է հռչակուած (եր. 73), ինչ միամտութիւն:

Բնական և բժշկական գիտութեանց շրջանից երկու տետրակ պիտի արձանագրենք այստեղ, մին Կ. Պոլիս հրատարակուած և միւսը Բագու: Բժիշկ Իւթիւճեանի «Առողջապահութեան առաջնորդ» կոչուած մատենագրանի խոստացուած 40 հատորներէց առաջինը կրում է «Ատամուկ» վերնագիրը: Այս փոքրիկ տետրը բաղկացած է 56 փոքրագիր երեսից, որոնցից առաջինը ձօն է, երկրորդը պարապ, երրորդն ուղղուած է ազգային ուսումնական վարչութեան ատենպետին (պոլսեցիք այլ կերպ գիրք հրատարակել չը գիտեն), չորրորդը պարապ է, հինգերորդը ազգային պատրիարքարանի թուղթն է, վեցերորդ պարապ, իններորդից մինչեւ 12 ազգ, 13 - 14 եր. յառաջաբան, բուն նիւթը գրաւում է եր. 15 - 49. 50 եր. պարապ է, 51 - 52 ծանուցումն կամ լանձնարարութիւն է առամ մաքրելու դեղերի: 2ը նսյելով այսպիսի աւելորդ ծանուցութեամբ բռնաւորութեան, տետրակս իբրեւ ամենատարրական ծանօթութիւններ առամների խնամքի համար կարող է օգտակար լինել ժողովրդին:

Կ. Տիմիրեազեպի Զարլզ Դարվինի մասին 1878 թ. կարդացած դասախօսութեան հայերէն թարգմանութիւնը տալիս է մեզ ոմն Ս. Տէր Գասպարեան, շնորհակալ լինինք, որ պարոնը ցանկութիւն է ունեցել լրացնելու մեր գրականութեան թերին և բնական գիտութեանց այս հսկայի մասին թարգմանել է մի դասախօսութիւն, որ գրուած է երկու տասնեակ տարի առաջ, սակայն ինչ լանդիմանութիւններով է համեմուտ պարոնը իւր այս թարգմանութիւնը, ինչպէս ասում են, նա մի լատինացի է հայերիս, որ դեռ չունինք դարվինական գրականութիւն: Պարոն թարգմանիչը ոչ միայն անծանօթ է հայ գրականութեան, նա չը գիտէ ամենեւին և հայերէն լեզուն, տէր Աստուած, երբ պիտի ազատուի խեղճ հայերէն լեզուն այս նահատակութիւնից, թարգմանիչ պարոնը 8 երես յառաջաբանի մէջ մի կատարեալ

աւերմունք է գործում հայերէն քերականութեան, թէ քնչպէս կատարած կը լինի թարգմանութիւնը, այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Ցաւում ենք, որ պիտի հիասթափումն պատճառենք պարսնին. նա իւր նպատակին չէ հասել, լառաջաբանն ու թարգմանութիւնը հայերէն հասկանալի դարձնելու համար պէտք է թարգմանել հայերէնի: Հետաքրքրուողը թող կարգալ լառաջաբանի հէնց սուղին պարբերութիւնը, որ մենք տեղի սղութեան սլառճառով չենք կարող տրտատայել: Չարմանալի ձգտումն ունի թարգմանիչը բառերն ալաւաղելու, օրինակ՝ «բաւարարեցուցիչ», «անքակելի», «արմատախլութիւն», «յարգանքալից» և այլն: Նոտ ափսոս, որ այս թէպէտ և հնացած, բայց գեղեցիկ բանախօսութիւնը բառարանի օգնութեամբ և տառացի թարգմանուած լինելով՝ չէ կարող Գարլինի մասին հայ ընթերցողի ծանօթութեանց պաշարն աւելացնել:

Վերջին ժամանակներս մեր մանկական գրագրանքը բաւական հարստացաւ, տասը տարի առաջ հայ ծնողներն ու մանկավարժները զուր էին փնտռում մանկական ընթերցանութեան համար հայերէն գրքեր, որոնց ցանկը մի երկու տասնեակից աւելի չէր, այն ևս ըստ մեծի մասին անյարմար և կարիքից ստիպուած միայն ընդունուած գրքերից կազմուած: Այժմ մի ամբողջ մանկական մատենադարան ունինք, որ մասամբ պարտական ենք մեր հանգուցեալ Հրատարակչական ընկերութեան. ոչ այդչափ միայն, մեր մանկավարժներից մէկը, պ. Յ. Տէր Միրաքեանը մի բաւական ստուար հատոր է հրատարակել դեռահասների ընթերցանութեան մասին, որին կցել է և մի ցուցակ իրեն ծանօթ մանկական գրքերի, որոնց նաև գնահատել է «ընտիր», «միջակ», «անպէտք» մակդիրներով: Այս ուղեցոյցը մի հոյակապ (հաւաքումն) է զանազան մանկավարժական բառարաններից ու նման գրքերից՝ գրուած է սահուն լեզուով, բայց դժբախտաբար երկարաբան և կրկնութիւններով լի ոճով: Գալով գրքերի ցանկին, դա շատ թերի է, զարմանքով պիտի ասենք, թէ չենք հասկանում քնչպէս կարող էր հեղինակը մոռանալ Քամալեանց

Ս-ի ընտիր հէքիաթներն ու նման շատ գրքեր, այդ թերին շատ է նուազեցնում ցանկի արժէքը:

Մանկական գրադարանն հարստացել է երկդւ փոքրիկ տետրակով. «Պառաւ ծիտը» և «Խնչ է ասում սենեակը», վերջինս կարող է երկրորդ թարգմանութիւն համարուել, որովհետեւ Յ. Տէր Միրաքեանի ցանկի մէջ № 82 նոյն գլուածքը նշանակուած է «Խնչ է խօսում սենեակը» աւելի լաջող թարգմանած վերնագրով: Պ. Տէր Միրաքեանը այս գլքիս մասին ասում է. «գեշ չէ». ես կաւելացնեմ, որ զուրկ է իսկական մանկական դրուածքի առաւելութիւններից, շինծու և անբնական եղանակով պատմուած, որ մանուկներին կը ձանձրացնէ: Թարգմանութիւնն անխնամ է կատարուած, ռամկական ոճերի հետ կան դուռ օտարաբանութիւններ, սնսկաս են և սխալները, օրինակ՝ «կամ մի չէ» և «բա՛ն» և «բա՛ն», կամ միւս». «ռանգալով ռանգեց», «գլուխըս գովելու իրաւունք ունիմ», «տանել կռուասէր աթոռի ծաղրը». «երկաթը ծառայութեան է»», «ընչ ծ էինք քաղէ անձոտի չոյսերով», «մարդիկ իրանց հարմիները մաքուր պահեն», «բարբառ», «ծած արիւս», «մի ես նոյն ծառնի սկսեց լուսանալ»:

Մամին-Սիրբերեակ-ի Պառաւ ծիտը թարգմանութիւն է եղիսարէթ Սարգսեանի. դրուածքն իբրեւ մանկական ընթերցանութեան նիւթ անարժէք է, եթէ սլ. Տէր Միրաքեանի ձեռով ասելու լինենք, պիտի նշանակենք «առանձին արժէք չունի», «շատ միջակ է» և այլն. թարգմանութիւնը շատ թերութիւններ ունի, սա մի իսկական բառացի թարգմանութիւն է, որ պէտք է վերածել հայերէնի: Ահա լաւաջ եմ բերում մի քանի օրինակ այս թարգմանութիւնից, որ ընթերցողն ինքը դատէ. «մի ես նոյն(3) է, բոն չի դո-րս գոյ(2)», «ոտրա-փէլի բոյարու չորսը», «արկղ երկուքի ԿՏՈՒՐՈՎ» (крышка)!!, «դէ շուտ, ալ կնիկ, հաւաքուի» (собрись), «հին բոյնի հանել բերել էին բո-րը», «որ օդը սուլում էր (»)»: Տասն և չորս երես մանկական դրուածքն աւելի խնամով պէտք էր թարգմանել, մանաւանդ որ այդ թարգմանութիւնը առատ վարձա-

տրուած է Ա. Պօղոսեանի գրամագլխի հաշուին:

Ժողովրդական ընթերցանութեան համար ընտիր նիւթ է «բժիշկ Հաադ»ի կենսագրութիւնը, որ փոխագրութիւն է ռուսերէնից կատարուած բժ. Վ. Արծրունու ձեռքով ու տպագրած հրատարակչական ընկերութեան միջոցներով:

Ժողովրդական ընթերցանութեան նիւթ կարող է լինել և պ. Յակոբ Աղամեանի Ազատ ժամերը¹⁾, որի մէջ գետեղուած է նաեւ Սենկևիչի «Հետեւենք նրան» գողտրիկ շարագրութեան թարգմանութիւնը²⁾: Այս փոքրիկ բայց ընտիր վէպն այնքան հաճելի է եղել մեզ հայերիս, որ երեք անգամ թարգմանուել է, ամենից առաջ «Արձագանք»ում, ապա առանձին գրքովով 1896 թ., իսկ այս երրորդն է³⁾: Թարգմանութեանս լեզուն բոլորովին տարբերուում է պ. Աղամեանի ինքնուրոյն շարագրութեան լեզուից, արժէր համեմատել երեք թարգմանութիւններն ևս, բայց ձեռքի տակ չունիմ միւս երկուսը:

Ազատ ժամերի խրատները մի գրական արուեստասիրի (dilettante) գործ են, որի գրական արժէքը շատ քիչ է, բայց հետաքրքրական են իբրեւ մեր հին սերնդի մտածողութեան և նրանց հետաքրքրող խնդիրների նկարագրութիւն:

Վերջին տարիներս մի շարք բանակուական տետրեր է սկսել հրատարակել պ. բժ. Ս. Շահ-Նազարը, դրանց մի քանիսի մասին առիթ եմ ունեցել խօսելու արդէն «Լուսալի» նախընթաց համարներում, այժմ աչքիս առջևն է «Մշակը» 189⁶/₇ թ.թ. կուսակցական պայքարը⁴⁾, որի մասին մի որոշ կարծիք յայտնելը բաւական դժուարին է, որովհետեւ հեղինակի առաջադրած խնդրի քննութիւնն ևս թերի է և անորոշ: Նախ այդ ինչ կուսակցական պայքար է 189⁶/₇ թ.թ. յատուկ, ինչքան լիջում եմ, այդ թուականներին այն պայքարը, որ յայտնի է մեր մէջ իբրեւ լրագրական կուսակցու-

¹⁾ Որքան գիտենք երկրորդ թարգմանութիւնն էլ պ. Աղամեանի ձեռքով է կատարուած:

Թիւնների պալքար, բաւական սառել էր և բնորոշ ոչ մի յատկանիշ չունէր, դա շարունակութիւն է այն պալքարի, որ այդ լրագիրն սկսել է իւր ծննդեան օրուանից և վարում է ցարդ: Ես այդ պալքարի եղանակի ու նպատակի մէջ ոչ մի զանազանութիւն չեմ տեսնում, ուստի անխորոշ եմ 189⁶/₇ թուականը դատել իւր նախորդ և յաջորդ տարիներից: Տեառակիս մէջ բազմաթիւ ճշմարտութիւններ կան, սակայն ոչ մէկը դրանցից նոր չէ, ինչպէս հէղինական ինքն էլ խոստովանում է, այդ ճշմարտութիւնները քանիցս կրկնել են Արձագանքն ու Նոր Դարը, Հանդէս պատմական և գրականական ու այլք: Փոխանակ բանավեճական յօդուածներից անթիւ ցիտատներ հանելու, արգոյ հեղինակը գեղեցիկ գործ կատարած կըլինէր, եթէ լուրջ հետազոտողի պէս առնէր իւր քննադատած լրագրի 25-ամեայ համարները, ցոյց տար նրա կատարած գրական և բացասական դերը, ապա թէ ոչ ում համար են գաղափք հռչակաւոր թաշիրբաշու շահատակութիւնները, որ նոյն խմբակցութեան անդամներից շատ շատերի համար այժմ բոլորովին պարզ են:

Քանի որ խօսքիս ընթացքն հասաւ լրագրութեան, կամենում եմ օգտուել առիթից ու մի քանի խօսք աւել և pro domosuo երկու քննադատութեանց առթիւ, որ «Մշակի» երկու խմբագիրները գրել են ինձ դէմ ¹⁾։ «Լուծալի» վերջին համարին պարսաւանք գրելու տենչով վառուած, այդ լրագրում ապաստանարան գտած յայտնի վիպասան, քաղաքագէտ, հրապարակախօս և այլն և այլն պ. Լէօն չէր մոռացել և ինձ, աննշանակ անարգական խօսքերից յետոյ պարոնը խճճել էր և իմ լեզուիս առթիւ մի քանի նախադասութիւն յառաջ բերելով Չմշկիկի պատմութիւնից: Այդ նախադասութիւնների բոլոր թերութիւնն այն էր, որ պ. Լէօն չը գիտէ հայերէն յարաբերական (որ) դերանուան կանոնը և տեղեկութիւն չունի նախադասութեանց անդամների ըստ

¹⁾ «Վինոգրադով, դասագիրք ընդհ. պատմութեան» մասն Գ. Նոր-Դար. Բագու. 1900. 379 եր.

մտաց (հաստիսն) համաձայնութեան մասին:

Նոյն սխալանքները գտել է իմ լեզուիս մէջ «Մշակի» միւս քննադատ պ. Տ. Յ. որ մի ընդարձակ լաւաշարանով և վերջաբանով քննութիւն է տպագրել Մշակի անցեալ տարուան № 247-ի մէջ:

Այդ քննադատութեան ձև կրող, բայց կուսակցական ստոր գիտումներից բղխած տողերն ամենից գեղեցիկ կերպիւ կըդատապարտուին իրենց ոճով: Մեծ պատիւ է անում ինձ պարոն Տ. Յ. պահպանողական կուսակցութեան սիւն, կուռք և այլ կոչումներ տալով, այդ բառերը մատնում են միայն նրա կրքերն, որոնց պատրաստում է լագուրդ տալու: Այդպիսի և աւելի ևս հշտհան ճամբարտակութիւններ սովոր ենք լսել պ. Տ. Յ.-ից, որին դեռ ուսանող ժամանակ «Արձագանքում» դասեր են տրուած իւր սանձարձակ լեզուի համար: Այդ հին վրէժն այժմ մասամբ ինձնից է լուծում պարոնը, մոռանալով որ մենք հաւասար գէնքեր չունինք այժմ:

Պարոն քննադատս երեք լրագրական սիւնակի համար նիւթ ժողովելիս անգամ սխալուել և մի բառի տեղ միւսն է տրտագրել, протекционистъ ես չեմ թարգմանել վաճառականութիւն և չէի էլ կարող թարգմանել այդպէս, ես այդ խնամակալութիւն եմ թարգմանել: Եթէ պարոնը չարամտութեամբ չէ գրել այդ տողը, ընդունում եմ, որ աչքի կամ գրչի սխալ է այդ, ուրեմն չը պիտի զարմանայ, որ երեք սիւնակի մէջ սխալուելն երբ հնարաւոր է, աւելի ևս 400 երեսանոց գրքումը կարող են lapsus-ներ լինել, ինչպէս է իսկապէս և перерождение ու вырождение բառերի մէջ, որի համար շնորհապարտ եմ իրեն: Ընդունում եմ նոյնպէս, որ մի թարգմանութեան մէջ գործ դրուած բառերի փոխարէն կարող են աւելի լարմարագոյնները լինել, սակայն դրանով չի ապացուցուիլ, որ թարգմանութիւնն անպէտք է:

Գալով քննադատութեան առանձնակի կէտերին, պիտի լիշեմ նախ, որ իմ պատճառովս Վինոգրադով պրոֆէսորին էլ վատաբանել է պարոն քննադատը, ինչ

մեղք ունի յալտնի ոսւս գիտնականը, որ մի մշակակա-
նի չի չաջողուել նրա երկի հայերէն թարգմանութիւ-
նը, չէ՞ որ դուք ինքներդ առաջարկել էիք հրատ. ըն-
կերութեան թարգմանել նոյն դասագիրքը: Փրանսիա-
կան հին պառլամենտ կոչուող դատարանական հաստա-
տութեան մասին երկար դասախօսութիւն կարդալու
կարիք չունէր պ. Տ. Յ. նոյնը նա կարող էր կարդալ
և իմ թարգմանութեան մէջ, ուր ոչ ոք չի կասկածիլ,
որ ազգային ժողով կոչուող հաստատութիւնն այդ շըր-
ջանում, այդ թուականում դատական հաստատութիւն
էր: Սխալուում է պարոնը կարծելով, որ физиократъ
բառն ես եմ թարգմանել «բնութեան իշխան», այդ
թարգմանութիւնը միխթարեաններին է, թող տեսնի
Նորայրի բառարանում, ինքս էլ չեմ հաւանել այդ
թարգմանութեան և գրել եմ փակագծի մէջ, որ քննա-
դատս բաց է թուել ռեֆորմէ:

Ինչ կը վերաբերի պարոնի չը հաւանած բառերին,
գրա մասին վիճելն աւելորդ է, ես կարծում եմ, որ
«կատարելահասակ» աւելի ճիշտ է քան «չափահաս»,
«կանգ առնել տալ» աւելի լաւ է քան «կանգնացնել», որ
ուրիշ նշանակութիւն ևս ունի: Յարաբերական դերա-
նուան կանոնը, որ գալթակողութեան քար է դարձել,
առաջարկում եմ կարդալ Չալըխեան Այդնեանի քերա-
կանութեան մէջ եր. 340 յօդ. է. նոյնը և «զարգացե-
լոց ու տարերքի» մէջ. հայերէնի մէջ որ յարաբերակա-
նը եզական ձևով յոգնակի նշանակութիւն ունի: «Ժո-
ղովածու» բառը հաւաքական լինելով նրա յարաբերա-
կանը կարող է արդ. հոս (հոս անհատ) գրուել յոգ-
նական ձևով: Դպրոցականներն անգամ գիտեն, որ պատ-
մական ոճի մէջ անցեալ կատարեալը փոխարինում է
կատարեալին և ընդհակառակն, նայելով նկարագրի
ոճին, ուրեմն այդ ոսերէն չգիտենալու հետեանք չէ,
մանաւանդ որ ես ոչ քերականութիւն եմ թարգմանել
և ոչ բառարան կազմել, այլ պատմական մի գրուածք
եմ վերածել հայերէն լեզուի:

Յանցանքներիցս մեծագոյնն է եղել ամեն բառ
հայացնելը, դա ընդունում եմ և դիտմամբ եմ արել,

որտեղ էլ անձեռնհաս եմ գտնուել, շատ եմ փութ-
սացել: Օտար բառերի տառադարձութեան մէջ լիրաւի
սանսրկայլիմի փոխարէն գրել եմ սանսրկայլիզմ ուսե-
րէնի ազդեցութեան տակ, սակայն միթէ այդ իրաւունք
է տալիս քննադատին դատելու իմ ֆրանսերէնի դիտու-
թեան մասին. այդ նույնը կը լինէր, եթէ մէկը ֆրան-
սերէն լեզուի հեղինակաւոր ուսուցիչ ներկայանար այն
պատճառով, որ զանազան լանձնարարութիւններով
ֆրանսիական Զուիցերի» է գնացել մի երկու անգամ:
Հայոց պատմութեան յաւելումածը քննադատը ողորմելի
է կոչում, ամենեւին գողափար չունենալով դրա ծա-
ւալի և նշանակութեան մասին, եթէ ընդհ. պատմու-
թեան մէջ զուգընթացաբար աւելացնում են հայոց
պատմութիւն, դա պէտք է իւր ծաւալով և ծրագրով
համապատասխանի ընդհանուր բովանդակութեան, «Ճո-
խացրեց» բառի իմաստը սահմանափակում է պ. Տ. Յ.
ինքնակամ կերպով: Ամենից լաւ մատնում են պ. քըն-
նադատին իւր վերջին խօսքերը. նա զայրացած է, որ
այդ հատորը տպագրուած է մի մեկենասի ծախքով և
յայտնում է, թէ մեր մէջ հեշտ է հրատարակիչ գտնել
անպէտք գրքի համար, իսկ դժուար բան է, կարգին
գրքի համար հովանաւոր (») և հրատարակիչ գտնել.
բոլորովին համաձայն եմ, վերջին տարիներս հրատա-
րակչական ընկերութեան այդ ուղղութեամբ գոր-
ծունէութիւնը ես եմ արձանագրել, այժմ աւելին
կասեմ, մեր մէջ շատ ւելի հեշտ է դէպքեր հետե-
լա հասարակութիւններ զառնալ և մեծագումար վար-
ձատրութիւն ստանալ, քան տքնաշան տշխատութեամբ
վարձատրուել: Եթէ մեր այժմեան հրապարակագրու-
թեան մենավաճառներն այս ուղղութեամբ շարունակեն
իրենց քննադատութիւնն, այն ժամանակ գրագէտներին
մնում է կրկնել Քալիլովի առաջին խրատը. «Ըզմեզ ալ դուն
փրկիէ Աստուած, կոշտ ու տգէտ դատաւորաց»: Այս
վիճակից կազատուէինք, եթէ ամսագրութիւն ունե-
նայինք, սակայն ամսագիրներին մասին այլ անգամ:

Ն. Բարսեղեան